

EL POSSIBLE CARÀCTER LITÚRGIC DE LES PÀTERES ESTAMPADES ROMANO-TARDANES AMB SÍMBOLS CRISTIANS

Amb aquesta breu comunicació no pretenem d'ensenyar, sinó que voldríem aprendre. Té per objecte cridar l'atenció dels coneixedors de la vella litúrgia sobre la possible utilització per al culte de certs objectes, especialment pàteres de terrissa adornades amb símbols cristians, que apareixen en estrats arqueològics del segle IV. Ens referim concretament a una troballa feta a Mataró i a una altra realitzada a Barcelona.

Però abans ens cal situar des d'un punt de vista arqueològic la terrissa a la qual pertanyen les pàteres esmentades.

En les decoracions dels nombrosíssims vasos i fragments de «terra sigillata» dels segles I, II i III que s'han descobert —des dels més vells *aretins*, que corresponen, naturalment, a una època massa antiga, fins a les espècies anomenades *clares*— no trobem cap símbol que es pugui conceptualment cristianitzar. Però a partir de les darreries del segle III, i especialment en el IV, comença a aparèixer una ceràmica (que en alguna ocasió s'ha confós amb l'esmentada *sigillata clara*, per més que n'és ben diferenciada) que representa l'últim batec d'aquesta terrissa tan típicament romana. Ha rebut per part dels estudiosos diferents denominacions, com ara la de *ceràmica visigòtica* (totalment inadequada per tal com res no té a veure amb el poble o cultura dels visigots, ni amb el temps en què aquest poble jugà un paper històric a l'Occident, ni amb l'àrea que arribaren a dominar els visigots; aquesta ceràmica comença a fabricar-se molt abans i tingué molta més extensió), *ceràmica estampada paleocristiana*, *ceràmica estampada vermella* (però també n'hi ha de grisa) i *ceràmica estampada romano-tardana*. Cap d'elles no és completament exacta, però la darrera és tal vegada la que s'hi acosta més. És la que hem adoptat en altres ocasions.

És en aquesta ceràmica on apareixen a l'Occident algunes de les més antigues representacions amb temes cristians, especialment la creu.

Paral·lelament comencen a fabricar-se en gran quantitat llànties de terrissa, en el centre de les quals les antigues figuracions (divinitats, lluites de gladiadors, màscares escèniques, animals, àdhuc representacions eròtiques) són substituïdes en bastants d'ocasions per símbols cristians, sobretot la creu, a voltes emmarcada per l'Alpha i l'Omega. Dintre d'aquest mateix món de símbols cristians hi ha altres objectes prou coneguts, que en porten: les inscripcions, els sarcòfags, les laudes sepulcral de mosaic, etc., als quals no ens referirem. Tots corresponen als temps de la baixa romanitat, anteriors als de la plena desintegració de l'Imperi d'Occident.

CARÀCTER LITÚRGIC D'AQUESTS OBJECTES

Però, com hem dit abans, el que més ens interessa és llur relació amb el culte, és a dir, el seu caràcter pròpiament litúrgic. Aquest resta exclòs quant als sarcòfags, laudes i inscripcions funeràries, per més que es trobin en els llocs de culte o en llur immediata proximitat, que és el que s'esdevé més freqüentment.

Pel que fa a les pàteres i les llànties, una dada important per a esbrinar el seu caràcter litúrgic és el lloc de la troballa. Si apareixen en l'àrea d'un temple, i més si no hi ha en el mateix nivell arqueològic altres restes que les que puguin procedir del seu enderroc o incendi, és molt probable que tinguin relació amb les cerimònies del culte. En canvi, si apareixen en estrats de la mateixa època, però en altres llocs, com ara cases o carrers, la relació és menys clara, sense, però, que quedi exclosa aquella possibilitat. Hi ha objectes, com les llànties, que per la seva mateixa abundor sembla que foren utilitzades indistintament en el temple, com a auxiliars del culte, i a la casa, per a satisfer les necessitats de la llar. Amb tot, els plats centrats preferentment per la creu, molt menys abundosos que les llànties, podrien haver tingut una utilització específicament litúrgica. És aquesta la possibilitat que voldríem plantejar als especialistes.

La troballa de Mataró

La villa romana de Can Llauder, al terme de Mataró, és un indret on una troballa afortunada feta recentment permet d'establir la relació entre lloc de culte i pàtera amb la creu. Com és sabut, en moltes vil·les o cases de camp romanes amb dependències residencials més o menys riques, en estendre's el cristianisme s'habilitaren llocs per al culte¹. A voltes s'aprofitaren construccions ja existents, adaptant-les a la nova funció; d'altres, s'enderrocaren edificacions anteriors per disposar de l'espai necessari per aixecar-hi una petita basílica. A Can Llauder tenim un cas que participa de les dues circumstàncies. La villa sofí una destrucció, probablement com a conseqüència de les invasions germàniques de la segona meitat del segle III, en les quals tant sofí aquesta terra. Passades aquelles invasions, sobre les ruïnes s'aixecà un petit temple, i per a construir-lo s'aprofitaren cambres de la villa preexistent. Al nord de l'atri hi havia una sala quadrangular de bones proporcions, sis metres d'amplària per nou de llargària, pavimentada amb un bell mosaic geomètric policrom de gran valor decoratiu, que era probablement el *tablinum* o saló principal de la casa. Aquesta sala fou adaptada a la funció de capella. Per a això s'enderrocà el mur del fons, el del nord, i al seu lloc es construí un absis semicircular, el qual amb el seu mur de molt gruix (1'30 metres, mentre els murs de la villa tenen

¹ Per exemple, per citar únicament indrets que hem estudiat personalment, a Fraga, a la villa que, per una inscripció en un mosaic, precisament cristiana, batejàrem en el nom de *Villa Fortunatus* (J. DE C. SERRA-RÀFOLS, *La Villa Fortunatus de Fraga*, a *Ampurias* 5 (1943) 5-35), i a la Cocola, prop de Badajoz (Id., *La villa romana de la Cocola*, Badajoz, 1950).

el gruix corrent en aquests tipus d'edificacions privades, menys de la meitat) se superposà a construccions anteriors, de manera que el mur absidial reposa sobre un paviment de lloses de pissarra, amb requadrats de marbre blanc, que corresponen a la cambra que hi havia. En la part central del gran mosaic del *tablinum*, és molt possible que hi hagués un «emblema» amb una representació pagana, prou clara per a ésser arrencada i substituïda per unes teules posades planes, tal com es trobà en fer l'excavació².

La destrucció de la villa fou deguda a un incendi (com demostra la capa de cendra que s'ha trobat sobre els mosaics en tota l'àrea de la casa). Creiem que cal relacionar aquest incendi amb les citades invasions³ que a tota la regió del Maresme deixaren un rastre de destrucció, ben perceptible a la propera Iluro, de la qual depenia la villa, com també a Baetulo i a Bàrcino, la mateixa invasió que determinà, com a contracop, un xic més tard, la construcció de les solidíssimes muralles de Barcelona, l'estudi de les quals estem fent.

Però hi ha un fet interessant: a l'àrea de la basílica manquen els senyals de l'incendi que, com acabem de dir, s'observen a la resta de la villa, sota la forma d'aquella uniforme capa de cendra al damunt mateix dels mosaics que formen els rics paviments de les cambres, i sota les restes de les teulades que degueren enfonsar-se en aquest moment. No és que aquella àrea no fos afectada per l'incendi, sinó que en construir-se el petit temple fou netejada i, com és natural, aquesta tasca indispensable féu desaparèixer aquells senyals. És difícil precisar quan fou abandonada la petita basílica. Pensem que no durà gaires anys, tal vegada les noves invasions de començaments del segle v determinaren el seu abandó; les troballes que s'hi han fet permeten creure que la seva vida fou al segle iv.

Les troballes de l'àrea de la basílica, que consisteixen especialment en ceràmica, són totalment diferents de les de la resta de la villa. A la basílica mancaven les espècies antigues, és a dir, les que corresponen als segles i i ii, les quals, en canvi, abunden en els altres llocs de les ruïnes. A la basílica es trobaren precisament fragments de la que hem anomenat ceràmica estampada romano-tardana amb decoracions de palmes i cercles, i també trossos de llànties amb símbols cristians, però especialment un fragment d'una pàtera que ostenta una creu estampada a la part central, dins d'un doble cercle de quatre centímetres de diàmetre, damunt els braços de la qual devia haver-hi: al de l'esquerra (no conservat), l'Omega, i al de la dreta (conservat), l'Alpha⁴. Aquesta creu es mostrava ricament ornamentada amb petits apèndixs tant al peu com a l'acabament del braç conservat, i a la part conservada del braç superior, pel

² La villa romana de Can Llauder era coneguda de fa molts anys, però no s'hi han fet excavacions fins fa poc temps, sota la direcció de Marià Ribas. Vegeu RIBAS, *Els orígens de Mataró*, Mataró, 1964.

³ També pogué ésser casual, ja que era un accident sempre possible en construccions que tenien la coberta sostinguda per bigues de fusta. Nosaltres, però, ens inclinem més aviat a relacionar-lo amb el fet esmentat.

⁴ Aquesta posició, que sembla invertida, de les dues lletres simbòliques es dona sovint i l'hem observada també en llànties de la mateixa època.

fet que els punts en forma de petits cercles o ovals semblen representar les pedres o trossos de vidre que ornamenten les creus de metall.

No dubtem gens que cal relacionar aquestes troballes amb el lloc de culte.

La troballa de Barcelona

A Barcelona, fins ara, si ens atenim, pel que fa a les troballes anteriors a 1959, a les publicacions aparegudes, no s'ha descobert una relació tan clara entre lloc de culte i troballes. Pot ésser degut precisament a la persistència de la utilització d'aquest lloc en temps posteriors. Ens referim especialment a la basilica situada prop de la catedral actual.

Però, a no gaire distància, a l'àrea de la Plaça del Rei, hem trobat un fragment de pàtera centrada per la creu, que desitgem incorporar a aquesta nota. Formava part d'un plat molt pla d'un diàmetre que devia ésser de vint-i-cinc a trenta centímetres i d'uns set mil·límetres de gruix. És de típica terrissa rosada. Examinada pel revers té un aspecte bastant groller, però per l'anvers apareix recoberta per un vernís molt transparent de coloració rosa-ataronjada. La creu central estampada està rodejada per una doble circumferència. Els braços laterals són més curts que l'arbre longitudinal, tot i que d'aquest només es conserva el que creiem que és la seva rama inferior, ja que la part superior està afectada pel trenc. Encara que ben diferent de la creu de Can Llauder, gosariem pensar que el dibuixant per a fer el seu disseny s'inspirà també en les creus de metall: a l'interior, una línia en relleu dibuixa una sèrie de rombes i als espais triangulars que queden entre ells i el perfil exterior hi ha punts en relleu que podrien representar les gemmes i trossos de vidre característics, de la mateixa manera que els rombes representarien els caixetons que podem veure en les creus de metall del mateix art⁵.

Aquest fragment aparegué juntament amb un altre de tècnica semblant, però que porta al centre la representació de Dionysos⁶, en un nivell arqueològic amb aparença de no haver estat remogut i que correspon al moment en què foren construïts un massissos de formigó que es troben sota els basaments d'unes columnes formades amb materials d'enderroc, en l'àrea de la citada plaça, prop de l'angle format per l'edifici de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i el saló gran del Palau Reial Major (saló del Tinell). Aquests massissos, en nombre de quatre, poden encara examinar-se perfectament, ja que han estat conservats *in situ* amb les altres ruïnes descobertes, a l'àmbit subterrani del Museu d'Història de la Ciutat habilitat sota aquella plaça. Sobre un d'ells se superposa un gran capitell corinti, en posició invertida, sobre el qual s'aixeca un tambor de columna estriat. Aquests elements i la forma com estan posats demostren

⁵ Vegeu, per exemple, les creus d'or del tresor descobert a Torredonjimeno (Jaén), que degueren ésser amagades en produir-se la invasió sarraïna l'any 711 (Museu d'Arqueologia de Catalunya). Poden ésser posteriors al segle IV, però podrien representar la «barbarització» de models més antics. Per altra banda, per a la seva datació segura no tenim més que el seu *terminus ante quem* indicat (vegeu el Catàleg de les joies del Museu d'Arqueologia, en preparació).

⁶ Vegeu J. DE C. SERRA-RAFOLS, *Dues representacions de Bacus o Dionysos trobades a Barcelona, a Homenatge a Pere Bosch-Gimpera*, Mèxic, 1963, pp. 403-410.

que es tracta de materials procedents de construccions enderrocades i reutilitzats. Creiem que, malmesa la ciutat per l'escomesa dels francs i alamans dels anys 260-270 (a la qual, com hem dit, es degué també la destrucció de la villa de Can Llauder) i encara més malmeses moltes de les seves restes, especialment les monumentals, per la subsegüent construcció de la muralla que fou aixecada a partir d'aquest moment i l'obra de la qual féu cercar tota mena de materials lítics aprofitables, degué fer-se una total reordenació urbana del recinte tancat per aquella. Aleshores degueren aixecar-se les esmentades columnes, i per a anivellar el terreny per erigir-les, és a dir, per construir els massissos de formigó sobre els quals s'havien d'aixecar, es degueren portar terra i desferres diverses, entre elles els fragments de les pàteres esmentades, ja rompudes i inservibles. Sobre el moment en què això s'esdevingué, la hipòtesi que ens sembla més plausible és que fou en la subsegüent renaixença de la ciutat, ja en el segle iv, emparada ara per les fortíssimes i aleshores flamants muralles, a les quals deu Barcelona, com hem dit en altres llocs, la seva posterior importància històrica.

La procedència immediata dels fragments no ens diu res, però, sobre el lloc i la forma com foren utilitzades les pàteres a les quals pertanyen, ja que aparegueren en un típic abocador de desferres. Al mateix nivell es trobaren també trossos de llànties amb símbols cristians, junt amb altres de la mateixa tècnica, però decorades amb motius geomètrics i vegetals. ¿Podrien procedir de la propera basílica? Es tracta d'objectes fràgils i que es devien trencar sovint, però encara que fossin de cost modest, l'ambient de l'època, d'una gran pobresa, els fa distingits dintre de la qualitat de la terrissa contemporània. Nous estudis i noves troballes podran tal vegada documentar més àmpliament el tema.

JOSEP DE C. SERRA-RAFOLS